

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БУДІВНИЦТВА І
АРХІТЕКТУРИ**

**Факультет геоінформаційних систем та управління територіями
Кафедра геоінформатики і фотограмметрії**

ДИПЛОМНА РОБОТА

освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра

на тему:

Військовий туризм в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку

Виконав: студент IV курсу, групи ТУР-21

за напрямком підготовки

24 «Сфера обслуговування»

спеціальність 242 «Туризм»

Жирнов С.О.

(прізвище та ініціали студента)

Керівник:

Кучеренко Наталія Миколаївна

(прізвище та ініціали, науковий статус, посада)

Рецензент: _____

(прізвище та ініціали)

Київ 2025

ПЛАН РОБОТИ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ.....	
1.1. Військовий туризм: визначення та особливості.....	6
1.2. Класифікація та види військового туризму.....	11
1.3. Проблеми та етичні аспекти військового туризму.....	17
РОЗДІЛ 2. РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД.....	
2.1. Військовий туризм у різних країнах світу.....	22
2.2. Регіональні особливості військового туризму в Україні.....	27
2.3. Порівняльний аналіз військового туризму в Україні та світі.....	32
РОЗДІЛ 3. РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПРОСУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ.....	
3.1 Проблеми та перспективи розвитку військового туризму в Україні.....	35
3.2 Розробка військового туру.....	37
ВИСНОВКИ.....	41
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	44
ДОДАТКИ.....	46

ВСТУП

Військовий туризм є відносно молодим, але швидко зростаючим напрямом туристичної діяльності, що поєднує в собі історичну, культурну та патріотичну складову. Він включає відвідування місць бойової слави, військових меморіалів, фортифікаційних споруд, музеїв, а також участь у реконструкціях історичних подій. У сучасних умовах, коли у країні продовжується війна, цей напрямок набуває особливого значення як з точки зору історичної пам'яті, так і з огляду на формування патріотичних поглядів серед населення.

Актуальність теми дослідження зумовлена зростанням суспільного інтересу до історії військових конфліктів, необхідністю популяризації культурної та історичної спадщини, а також розвитком туристичної індустрії як одного з важливих економічних секторів. Зараз Україна має унікальні ресурси для розвитку військового туризму: на її території знаходяться численні об'єкти, пов'язані з козацькою добою, двома світовими війнами, радянським періодом, а також сучасними подіями російсько-української війни. Все це формує значний потенціал для створення унікальних туристичних маршрутів, будуть цікавими як для українців, таку і для туристів з-за кордону.

Однак, попри значні можливості, розвиток військового туризму поки проходить не достатньо динамічно. Серед основних проблем можна виділити недостатньо розвинену інфраструктуру, нестачу фінансування, відсутність комплексної державної політики у сфері збереження і популяризації військової спадщини, а також етичні питання, що пов'язані з організацією туризму в місцях, де тривають бойові дії. Водночас у світі існує багато успішних прикладів розвитку військового туризму, зокрема у таких країнах, як Франція, Польща, Великобританія, США та Ізраїль. Їх досвід відносно легко може бути адаптований для України з урахуванням наявних можливостей та реалій сьогодення.

Метою дослідження є комплексний аналіз військового туризму, оцінка його сучасного стану в Україні та світі, а також розробка рекомендацій щодо ефективного розвитку цього напрямку в нашій країні.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі **завдання**:

- розглянути теоретичні основи військового туризму, визначити його поняття, класифікацію та особливості;
- проаналізувати міжнародний досвід розвитку військового туризму, зокрема успішні практики різних країн;
- дослідити сучасний стан військового туризму в Україні, виявити ключові об'єкти та регіони, що мають потенціал для його розвитку;
- визначити основні проблеми та виклики, що стоять перед військовим туризмом в Україні, зокрема фінансові, інфраструктурні та етичні аспекти;
- здійснити порівняльний аналіз військового туризму в Україні та за кордоном з метою визначення можливостей адаптації найкращих світових практик;
- розробити рекомендації щодо розвитку військового туризму в Україні, зокрема щодо створення нових туристичних маршрутів, популяризації цього напрямку серед населення та залучення іноземних туристів.

Об'єктом дослідження є військовий туризм як специфічний напрям туристичної діяльності.

Предмет дослідження – особливості розвитку військового туризму в Україні та світі, а також шляхи його вдосконалення та популяризації.

Дослідження ґрунтується на використанні різних наукових **методів**, зокрема аналізу наукової літератури, порівняльного аналізу міжнародного досвіду, статистичних методів для оцінки динаміки туристичних потоків, а також методів експертних оцінок та прогнозування можливих сценаріїв розвитку військового туризму в Україні.

Наукова цінність дослідження полягає в комплексному підході до вивчення військового туризму, що включає систематизацію теоретичних знань, оцінку міжнародного досвіду, аналіз регіональних особливостей в

Україні та розробку практичних рекомендацій щодо його популяризації та розвитку. У роботі задіяно нові підходи до формування туристичних маршрутів, враховуючи сучасні геополітичні умови, а також запропоновано шляхи залучення інвестицій для вдосконалення інфраструктури.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані державними установами для розробки політики у сфері військового туризму, туристичними компаніями для створення нових маршрутів, а також громадськими організаціями для популяризації військово-історичної спадщини. Окрім того, ця робота може бути корисною для освітніх закладів у контексті розробки програм патріотичного виховання та історичної освіти.

Структурно дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. У першому розділі розглянуто теоретичні основи військового туризму, його визначення, особливості, класифікацію та етичні аспекти. У другому розділі здійснено аналіз міжнародного досвіду, розглянуто регіональні особливості розвитку військового туризму в Україні та проведено порівняльний аналіз українських і закордонних практик. У третьому розділі зосереджено увагу на проблемах і перспективах розвитку військового туризму в Україні, а також запропоновано конкретні заходи для його популяризації та розширення.

Таким чином, представлена дипломна робота є комплексним дослідженням військового туризму як важливого напрямку розвитку туристичної галузі України, що має значний потенціал для економічного зростання, збереження історичної спадщини та формування патріотичного світогляду.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ

1.1. Військовий туризм: визначення та особливості

Військовий туризм є специфічним видом туристичної діяльності, що передбачає відвідування місць, пов'язаних із військовою історією, збройними конфліктами, фортифікаційними спорудами та військовими меморіалами. Цей напрямок поєднує історичний, патріотичний, освітній та культурний аспекти, що надає йому особливої значущості в контексті збереження національної пам'яті. Військовий туризм має широкий спектр заходів, серед яких оглядові екскурсії, відвідування військових музеїв, участь у реконструкціях історичних подій, ознайомлення з фортифікаційними спорудами та навіть тимчасове перебування на території колишніх чи діючих військових баз.

У сучасній науковій літературі немає єдино вірного визначення терміну військового туризму. На думку більшості дослідників, це форма туризму яка передбачає ознайомлення з військовими подіями, традиціями, оборонними спорудами та місцями, що пов'язаними із збройними конфліктами. Деякі дослідники розглядають військовий туризм як складову частину історичного туризму. Наші реалії показують, що цей напрямок стає дедалі самостійнішим завдяки унікальності об'єктів, специфіці цільової аудиторії та особливому характеру екскурсійних маршрутів.

Військовий туризм займає важливе місце у туристичній індустрії, оскільки має як культурно-історичну, так і велику економічну цінність. Він активно розвивається в країнах із багатою військовою історією, де сформовані спеціалізовані туристичні маршрути та програми, орієнтовані на відвідування місць історичних боїв, меморіальних комплексів, військових музеїв та полігонів. Серед європейських країн, зокрема у Франції, Німеччині та Польщі, цей вид туризму є важливою складовою національного туризму. У Сполучених

Штатах Америки він також відіграє важливу роль, адже численні військові об'єкти, музеї та меморіали приваблюють значну кількість відвідувачів.

Бойові дії, що відбувалися на території України створили унікальну матеріальну базу для формування туристичних маршрутів. Зокрема, військові об'єкти, пов'язані з періодами Київської Русі, козацької доби, Першої та Другої світової війни, а також збройною агресією Російської Федерації можуть стати основою для подальшого розвитку цього напрямку в туризмі. Військовий туризм має тісний зв'язок з іншими видами туризму, зокрема це історичний, освітній, подієвий та екстремальний туризм. Освітній аспект полягає у можливості ознайомлення туристів із військовими конфліктами через інтерактивні екскурсії, лекції та тематичні заходи. Подієвий аспект представлений військово-історичними реконструкціями, що набули популярності серед туристів у різних країнах світу. Екстремальний елемент полягає у можливості випробування себе в умовах, наближених до військової підготовки, наприклад, через відвідування полігонів або тренувальних таборів.

Світова практика показує, що військовий туризм є важливою складовою економічного розвитку та популяризації спадщини. Популяризація військово-туристичних маршрутів та створення інтерактивних експозицій сприяє зростанню зацікавленості як з боку внутрішніх, так і зовнішніх туристів. Успішний розвиток потребує відповідної підтримки від державних органів, інвестицій у туристичну інфраструктуру та ефективної маркетингової стратегії, що дозволить розкрити його потенціал.

Військовий туризм поєднує кілька ключових аспектів, серед яких історична, культурна, патріотична та освітня складові. Кожен із цих елементів відіграє важливу роль у формуванні концепції військового туризму, визначаючи його унікальні риси та значення для суспільства.

Історична складова є однією з найважливіших, оскільки цей вид туризму передбачає також ознайомлення з подіями минулого, пов'язаними з військовими конфліктами та бойовими діями. Завдяки відвідуванню місць

найбільш значних військових подій туристи можуть безпосередньо відчуту ту атмосферу, та глибше зрозуміти хід військових кампаній, стратегічні рішення та їх наслідки. Історичні об'єкти, як то фортифікаційні споруди, меморіальні комплекси, військові музеї та місця боїв, є головними атракціями для туристів.

Культурний аспект військової історії є невід'ємною частиною національної спадщини, що проявляється у взаємозв'язку з традиціями, мистецтвом і побутом. Збройні конфлікти відігравали ключову роль у формуванні культурного надбання народів, залишаючи свій слід у архітектурі, літературі, музиці та кінематографі. Військово-історичні музеї, реконструкції, тематичні фестивалі та виставки створюють унікальну платформу для занурення у цей аспект історичного досвіду.

Патріотична складова ж пов'язана з формуванням національної свідомості через відвідування військових меморіалів, тематичні екскурсії та інші військово-історичні заходи. Це сприяє осмисленню значущості героїчних дій, що здійснювалися в різні історичні періоди. Значну роль відіграє знайомство з біографіями відомих військових діячів та їхнім внеском у розвиток національної оборони та безпеки. У багатьох країнах військового туризму використовується як один із засобів патріотичного виховання молоді, спрямований на донесення історичних знань та розуміння важливості збереження миру.

Освітній аспект забезпечує глибше розуміння історії збройних конфліктів, стратегій і тактики ведення бойових дій, а також їхнього впливу на суспільство. Навчальні програми, інтерактивні екскурсії, лекції та семінари, що проводяться в межах таких турів, сприяють підвищенню рівня обізнаності туристів щодо історичних подій. Окрім традиційних музейних експозицій, дедалі популярнішими стають реконструкції, які дають змогу відвідувачам зануритися в атмосферу відповідної епохи та побачити військову історію наживо.

Військовий туризм є ефективним засобом збереження історичної пам'яті, оскільки дозволяє безпосередньо зануритися в атмосферу минулих

подій через відвідання місць бойових дій, військових меморіалів, фортифікаційних споруд та інших об'єктів воєнної спадщини. Такий досвід сприяє зміцненню національної єдності, допомагаючи суспільству усвідомити свою причетність до героїчних і трагічних сторінок історії. Формування національної ідентичності базується на спільних цінностях, традиціях і накопиченому історичному досвіді, тому популяризація військової спадщини має ключове значення для консолідації суспільства. Військові пам'ятки та меморіали виступають яскравими символами єдності, що невинно нагадують про силу та волю тих, хто віддав своє життя за майбутнє країни.

Процес створення туристичного бренду є складним, проте надзвичайно важливим завданням. Базою для нього слугують унікальні особливості історії регіону, його культура, природні ресурси та рівень інфраструктурної забезпеченості. Як специфічний вид туризму, військовий можна розглядати як можливу складову глобального брендингу країни, завдяки поєднанню історичної спадщини, патріотичного виховання, культурної автентичності та емоційного впливу на відвідувачів та суспільство. Головними аспектами туристичного бренду є унікальність і сприйняття країни очима іноземних туристів. Прикладом є Франція, де місця боїв Першої та Другої світової війни є частинами туристичних маршрутів, а меморіали та музеї приваблюють мільйони відвідувачів. Німеччина інтегрувала військовий туризм у загальну концепцію збереження національної історичної пам'яті, а у США такі об'єкти, як Перл-Гарбор та Арлінгтонський військовий цвинтар, є знаковими місцями для туристів.

Україна також має значний потенціал. Вікова історія збройних конфліктів на її території, збережені фортифікаційні споруди, місця найбільш масштабних битв минулого та сучасності створюють базу для формування спеціалізованих туристичних маршрутів.

Зокрема, це історичні пам'ятки, пов'язані з козацькими походами, та боротьбою за незалежність, Другою світовою війною та сучасним збройним конфліктом, можуть бути представлені у форматі інтерактивних екскурсій,

реконструкцій та спеціалізованих туристичних програм. У історії достатньо прикладів коли військові конфлікти змінювали культурну, соціальну та економічну ситуацію в країнах, що призводило до трансформації туристичних інтересів і запитів. Незалежно від масштабів, будь яка війна лишає глибокі сліди у національній пам'яті, що знаходить своє відображення і в туристичній галузі.

Одним із найбільш помітних прикладів є вплив військових дій на формування нових туристичних маршрутів, орієнтованих на історичні пам'ятки, пов'язані з бойовими діями, військовими об'єктами та меморіальними комплексами. У багатьох країнах, що пережили великі військові конфлікти, меморіали та місця боїв стали важливими туристичними атракціями. Наприклад, у країнах Західної Європи, які зазнали значних руйнувань під час Першої та Другої світової війни, після закінчення конфліктів активно почався розвиток маршрутів, присвячених історії цих подій. Основний вплив на зміну пріоритетів у туристичній галузі має саме новий інтерес до військових об'єктів, які стали частиною національної спадщини. Після закінчення військових конфліктів багато країн стали більше акцентувати увагу на збереженні та популяризації місць, де відбувалися важливі битви або знаходяться пам'ятки героїзму. У цих країнах часто організуються тематичні тури, реконструкції історичних подій, фестивалі та інші події, що дозволяють туристам не лише отримати нові знання про події, а й пережити атмосферу минулого.

Відповідно, будь який збройний конфлікт в першу чергу має негативний вплив на привабливість регіону для туристів, та може стати викликом для туристичних компаній, вимагаючи від них швидкої адаптації до нових умов, або перенаправлення туристів у більш безпечні та стабільні регіони. Військові події головним чином призводять до зміни акцентів у туристичних пріоритетах. Якщо до війни популярними були культурно-історичні, природні чи екстремальні тури, то після її початку акцент може зміститися на військові пам'ятки, меморіали, музеї та інші об'єкти, пов'язані з цими трагічними

подіями. Відбувається зміна в інтересах населення, коли замість класичних курортних напрямків зростає інтерес до патріотичних маршрутів або місць, що нагадують про важливі моменти історії.

Розвиток військового туризму сприяє зміні підходів у маркетингу та просуванні туристичних продуктів. Історичні пам'ятки часто використовуються в рекламі як елементи національної гордості, символи національної єдності, а також як перспективу до відновлення туристичної інфраструктури після війни. На міжнародній арені ці об'єкти можуть бути використані для просування країни як туристичного напрямку. Збройні конфлікти мають двосторонній вплив на туристичну галузь. З одного боку, сприяють розвитку нових видів туризму, а з іншого - можуть створити серйозні проблеми для існуючої інфраструктури через знищення об'єктів або безпекові фактори. Важливим є адаптація туристичних стратегій до нових умов, що дозволяє зберегти і навіть збільшити привабливість певних напрямків на міжнародному ринку.

1.2. Класифікація та види військового туризму

Військовий туризм можна класифікувати залежно від типу об'єктів, які приваблюють туристів. Відповідно до цього підходу, військовий туризм можна розділити на кілька основних видів. Пам'ятки військової історії — це об'єкти, пов'язані з певними історичними подіями, наприклад, місця битв, фортифікаційні споруди, військові меморіали, музеї та інші пам'ятки. Такий вид туризму зосереджений на відвідуванні місць, що мають значення для національної чи міжнародної історії. У цьому випадку туристи знайомляться з історією військових конфліктів, а також дізнаються про культурні та соціальні аспекти, пов'язані з війною.

Меморіальні комплекси та кладовища — це інший важливий аспект військового туризму. Відвідування таких місць дозволяє вшанувати пам'ять загиблих героїв і вивчати наслідки військових подій для суспільства.

Музеї та виставки, присвячені військовій історії — це інша категорія військового туризму, що охоплює візити до музеїв, виставок, де представлені артефакти, техніка, зброя та інші предмети, пов'язані з військовими конфліктами. Музеї надають глибше розуміння значення подій і особливостей військових дій, що відбувалися в різних країнах і на різних континентах.

Окрім класифікації за об'єктами, військовий туризм можна класифікувати за типом діяльності, яку здійснюють туристи під час подорожей. Далі можна виділити такі види:

Історико-освітній військовий туризм — спрямований на вивчення історії військових конфліктів, стратегій, тактик та техніки. Туристи відвідують історичні місця, музеї, меморіали, де можуть дізнатися про ключові моменти війни та значення тих чи інших подій для історії.

Реконструкції та живі історії — включає в себе участь туристів у реконструкціях історичних подій, таких як битви, військові навчання тощо. Туристи можуть брати участь у живих історичних виставках, що вимагають певних навичок, наприклад, використання зброї чи іншого військового обладнання.

Патріотичний військовий туризм — зосереджений на вшануванні національних героїв, військових досягнень країни, пам'яті про героїчні події. Він охоплює відвідування місць, пов'язаних із боротьбою за незалежність, меморіалів, де вшановується пам'ять воїнів. Такий туризм має сильну емоційну складову, оскільки він орієнтований на формування патріотичних почуттів і відчуття національної гордості.

Екстремальний військовий туризм — включає активні форми туризму, які можуть включати участь у військових навчаннях, симуляціях боїв, військових тренуваннях. Туристи можуть брати участь у тактичних заняттях, випробуваннях своїх фізичних та психологічних здібностей, виконуючи завдання, подібні до реальних бойових дій. Цей вид туризму розрахований на людей, які шукають екстремальні відчуття та готові до фізичних та емоційних навантажень.

Крім того, класифікація можлива за географічним розташуванням об'єктів:

Внутрішній військовий туризм — коли об'єкти військової спадщини знаходяться на території однієї країни і орієнтовані на туристів з цієї ж країни.

Міжнародний військовий туризм — коли об'єкти, пов'язані з військовими подіями, є частиною міжнародного культурного чи історичного надбання і приваблюють туристів з різних країн. Це може бути, наприклад, міжнародна мережа військових меморіалів або музеїв, що мають світове значення, як у випадку з Перл-Гарбором у США чи Бенгальською битвою в Індії.

Класифікація військового туризму за історичними періодами дозволяє глибше дослідити етапи розвитку цього напрямку та особливості кожної епохи. Кожен період має свої характерні риси, що визначають типи туристичних об'єктів, які приваблюють відвідувачів. Кожен період має свої характерні риси та специфіку, що відображається в типах об'єктів туризму, які приваблюють туристів. Військовий туризм можна поділити на три основні категорії: давній військовий туризм, військовий туризм періоду світових війн та сучасний військовий туризм. Давній військовий туризм охоплює періоди античності та середньовіччя, коли війни, битви та військові дії були основними елементами суспільного життя. Це одна з найстаріших форм військового туризму, що в основному зосереджена на відвідуванні об'єктів, пов'язаних з великими військовими кампаніями того часу, таких як руїни античних фортець, замків, місця відомих битв, а також історичних військових пам'яток, таких як Стамбул (Істамбул) або Єгипет, де ще з давніх часів зберігаються місця битв, що мають велике значення для військової історії.

Для цього виду туризму характерними є відвідування древніх укріплень, фортець, замків, що служили стратегічними пунктами на шляху великих армій. Наприклад, туристи можуть побачити руїни фортець, які відігравали важливу роль у захисті територій, або відвідати археологічні розкопки, де виявлено залишки стародавніх битв. У цьому контексті античні та

середньовічні замки та фортеці слугують важливими туристичними об'єктами. Зокрема, європейські країни, такі як Франція, Німеччина, Італія, Великобританія, багаті на численні середньовічні замки, які привертають увагу туристів, що бажають познайомитися з військовою архітектурою тих часів, а також з історією великих битв і кампаній.

Військовий туризм періоду світових війн охоплює об'єкти, пов'язані з двома найбільшими військовими конфліктами ХХ століття — Першою та Другою світовими війнами. Особлива значущість цього періоду пояснюється тим, що території, де відбувалися великі битви, а також численні меморіали та військові кладовища, увійшли до складу культурної спадщини. Вони щороку привертають тисячі туристів з усіх куточків світу, забезпечуючи можливість глибше усвідомити масштаб історичних подій та їхній вплив на сучасне суспільство.

Після закінчення світових воєн багато країн почали активно розвивати військовий туризм, пов'язаний із цією темою. Одним із основних об'єктів є меморіали та кладовища солдатів, які загинули в той час, а також музеї, присвячені цим подіям. Зокрема, у Франції, Бельгії та Німеччині розташовані численні місця пам'яті, що нагадують про події Першої та Другої світових війн. Одним із найбільш відомих таких об'єктів є музей «Перл-Гарбор» в США, який привертає увагу багатьох туристів, а також численні військові кладовища на території Європи. Важливими є місця, де відбувалися ключові битви світових воєн, зокрема на Східному фронті Другої світової війни. Ці об'єкти включають в себе різноманітні меморіали, музеї техніки, польові укріплення та місця бойових дій.

Сучасний військовий туризм включає в себе відвідування територій, що охоплені збройними конфліктами ХХІ століття. Цей вид туризму викликає гострі дискусії завдяки своїй етичній складовій та безпековим питанням. Військові конфлікти, зокрема в таких регіонах, як Близький Схід, Північна Африка, а також деякі зони, що постраждали від громадянських війн в Африці, Азії та Центральній Америці, стають місцями для спеціалізованих турів.

Туристи, які вирушають до таких «гарячих точок», часто зацікавлені у вивченні наслідків військових подій, а також у тому, щоб побачити на власні очі умови, в яких проходять військові операції, або зустрітися з людьми, які пережили війну. Однак цей тип туризму викликає суперечливі думки серед експертів, оскільки він може сприяти популяризації насильства і конфліктів, а також ставити під загрозу безпеку туристів. Існують спеціалізовані агентства, які пропонують «гарячі тури» до зони бойових дій, де туристи можуть побачити, як відбуваються сучасні військові операції, відвідати військові об'єкти, зони, де відбуваються гуманітарні катастрофи, а також спостерігати за міжнародними миротворчими операціями. Втім, такі маршрути значно обмежені через високий рівень небезпеки та політичну чутливість.

Виділяють кілька основних типів військового туризму, в залежності від того, чи планується активна участь туристів у військових заходах, чи вони є лише спостерігачами. Це дозволяє розрізнити пасивний та активний військовий туризм, а також визначати військовий туризм в контексті інших суміжних напрямів.

Пасивний військовий туризм передбачає участь туристів в екскурсіях та відвідуванні об'єктів, пов'язаних з військовою історією, без необхідності активно брати участь у військових заходах чи реконструкціях. Основна мета такого — це спостереження та ознайомлення з історичними фактами та подіями. До пасивного можна віднести відвідування музеїв, меморіалів, історичних місць, пов'язаних з великими битвами, військовими кампаніями або військовою технікою. Туристи не беруть участь у фізичних активностях, а отримують знання та емоційні враження через огляд експонатів та прослуховування екскурсій. Цей формат є популярним серед тих, хто шукає спокійніший шлях для пізнання історії.

Активний військовий туризм пропонує безпосередню участь туристів у реконструкціях історичних битв, інтерактивних екскурсіях або навчаннях на військових полігонах. У таких подорожах туристи можуть стати учасниками

подій, у взаємодії з іншими учасниками, вбираючись у військову форму, використовуючи техніку і зброю того часу.

Іншим важливим аспектом активного військового туризму є полігони, де туристи можуть пройти спеціальні тренування, випробування на витривалість, а також познайомитися з сучасними військовими техніками та методами навчання. Це дозволяє не лише побачити, як виглядають військові тренування, а й самостійно взяти в них участь. Військовий туризм активно взаємодіє з іншими напрямками, такими як військово-патріотичне виховання, історичний та військовий екстремальний туризм.

Військово-патріотичне виховання є важливою складовою військового туризму, особливо для молоді. Відвідування військових меморіалів, місць битв та участь у спеціальних заходах, присвячених пам'яті загиблих героїв, допомагає зміцнювати патріотичні почуття, повагу до історії та культури країни. Цей вид туризму широко використовується в освітніх програмах, де молодь вивчає історію, аналізує важливі етапи національної боротьби та формує своє ставлення до війни і миру.

Історичний туризм в свою чергу тісно пов'язаний з військовим туризмом, оскільки багато важливих історичних подій і процесів мають безпосередній зв'язок з військовими конфліктами. Історичні тури часто включають в себе вивчення ролі війни в розвитку держав, культуру військового життя та взаємодію військових з іншими соціальними групами.

Військовий екстремальний туризм охоплює участь у складних та фізично вимогливих військових заходах, таких як участь у бойових навчаннях, виконання спеціальних завдань або відвідування гарячих точок збройних конфліктів. Цей напрямок туризму є найбільш екстремальним та приваблює тих туристів, які шукають адреналін, відчуття небезпеки та мають бажання перевірити себе.

Комерційна форма організації передбачає організацію спеціальних турів, екскурсій та заходів, які мають на меті отримання прибутку. Це можуть бути екскурсії до музеїв, історичних місць, участь у реконструкціях битв,

тренуваннях на полігонах або відвідування військових меморіалів. Такі тури можуть бути організовані туристичними агентствами або спеціалізованими компаніями, що займаються військовим туризмом.

Натомість некомерційна форма має більш приватний або освітній характер, де немає цілі отримання прибутку. Це можуть бути, наприклад, організовані групи, які здійснюють пізнавальні виїзди до місць бойових дій або пам'яток без залучення значних фінансових ресурсів. Часто такий туризм підтримується громадськими організаціями, державними установами або некомерційними фондами, що сприяють збереженню історії та пам'яті про військові події.

Підсумовуючи, військовий туризм має різноманітні форми, це може бути пасивне споглядання історичних місць, або ж активне залучення до відтворення бойових подій. Він має глибокий зв'язок з іншими напрямками, такими як патріотичне виховання, історичний туризм та екстремальні види активного відпочинку, що ще більше розширює його можливості.

1.3. Проблеми та етичні аспекти військового туризму

Давно відомою проблемою військового туризму є баланс між шануванням пам'яті загиблих та комерціалізацією подій, а також етичними аспектами організації туризму в місцях бойових дій. Війна завжди несе за собою величезні людські втрати, руйнування інфраструктури, тому питання, чи можна розглядати таку трагедію як основу туристичного продукту є досить складним та дискусійним. Багато критиків вважають, що перетворення місць бойових дій та меморіалів на туристичні атракції може знецінювати їх важливість, перетворюючи на споживацький товар, що втрачить свою глибину і значення. Вони наголошують на важливості дотримання належної поваги до історії та жертв війни, а також на необхідності дотримання певних правил під час організації турів. З іншого боку туристичні виїзди до місць бойових дій

можуть розглядатися як важливий інструмент збереження історичної пам'яті та приносити значення національній ідентичності та патріотизму.

Питання комерціалізації виявляється ще й у тому, що військовий туризм може перетворитися на бізнес, орієнтований на прибуток, де мета вивчення історії чи вшанування пам'яті відходить на другий план. Враховуючи особливу чутливість теми війни та збройних конфліктів, важливо дотримуватися етичних норм, аби уникати спотворення реальних подій. Організація туризму в місцях бойових дій вимагає особливого підходу, оскільки вони є частинами історії, та мають сакральне значення для родин загиблих, а також для нації загалом. Тому етичні аспекти повинні базуватися на принципах пошани і гідності.

По-перше, важливо дотримуватися належного ставлення до пам'яті загиблих. Екскурсії, які проводяться на місцях бойових дій, не повинні ставати джерелом розваги чи атракцією. Вони повинні мати освітній, пам'ятний характер, орієнтуючись на пізнання історії та розуміння трагедій, що відбулися. Туристи повинні бути заздалегідь ознайомлені з історичною важливістю подій, а також з величчю та важливістю моментів, що відбувалися на цих територіях.

По-друге, необхідно враховувати думки та погляди родин загиблих військовослужбовців і учасників бойових дій, оскільки вони можуть мати особливе емоційне ставлення до місць, де загинули їхні близькі. Для таких людей відвідування місць бойових дій може бути болісним, тому важливо створити умови, які дозволяють зберегти та повагу до їх переживань.

Особливе значення має етичний аспект під час організації туризму на територіях, де тривають або нещодавно завершилися збройні конфлікти. В таких випадках важливо враховувати соціально-політичну ситуацію та особливо приділяти увагу питанню безпеки туристів. Наприклад, в зоні активних бойових дій або в пост-конфліктних зонах туристичні поїздки можуть бути заборонені, або можуть бути організовані лише у форматі спеціалізованих груп з наявністю всіх необхідних документів та дозволів.

Важливим аспектом є забезпечення безпеки як туристів, так і місцевих жителів. Етичні питання також стосуються надання матеріалу та інформацій під час екскурсій. Важливо аби організатори не спотворювали історичні факти та не застосовували занадто агресивних рекламних кампаній, які своєю появою можуть знецінювати трагедію та зробити її лише ще одним товаром на тинку туристичних послуг. Один з основних викликів, з яким стикаються організатори екскурсій до таких локацій, полягає в необхідності точного визначення того, які місця можна відвідати без значного ризику для життя туристів та організаторів туру. Бойові дії часто проходять в урбанізованих районах, у яких є залишки техніки, фортифікаційних споруд, та залишків інших вибухонебезпечних предметів, що не розірвалися. Це значно підвищує ризику, а також створює проблеми з логістикою та безпекою.

Важливим питанням є те, яким саме чином демонструвати сучасні військові конфлікти туристам. Збройні конфлікти часто мають суперечливу політичну природу, а також значні емоційні наслідки для тих, хто безпосередньо пережив ті події.

Моніторинг безпекової ситуації в таких регіонах є надзвичайно важливим, адже вона може змінитися в будь-який момент. Для цього потрібно постійно отримувати оперативну інформацію від міжнародних організацій, уряду та інших відповідних структур, а також бути готовими до зміни маршрутів або їх скасування в разі непередбачуваних ситуацій. Забезпечення безпеки туристів на місцях бойових дій потребує організації спеціальних супроводжуючих груп, що складаються з досвідчених фахівців, які мають досвід роботи в подібних умовах. Вони повинні володіти інформацією про географічну ситуацію, можливі небезпеки та шляхи евакуації за необхідності у випадку загрози.

Важливим питанням є організація медичного забезпечення туристів, оскільки в зонах бойових дій часто відсутня інфраструктура, а медичні послуги обмежені через руйнування або перебої з постачанням медикаментів і медичних засобів. Організатори тут повинні забезпечувати належний рівень

медичної допомоги та координацію з медичними місіями, що працюють на місцях. Безпека туристів також може бути під загрозою через ймовірні злочинні елементи, як от місцеві угруповання чи терористичні організації. Вони часто діють в районах бойових дій. Важливо мати це на увазі, та перевіряти репутацію гідів місцевих гідів та партнерів по туризму, а також ретельно ставитися до підготовки туристів до надзвичайних ситуацій. Питання безпеки стосується не лише фізичного захисту, але і юридичних аспектів. Організатори подорожей повинні враховувати питання страхування, юридичної відповідальності та політичного статусу територій що відвідуються. Це дозволяє мінімізувати потенційні правові наслідки у разі форс-мажорних обставин.

Військовий туризм, особливо в країнах, де зараз тривають або нещодавно завершилися збройні конфлікти, може стати інструментом для маніпулювання. Це проявляється коли держава намагається використати військовий туризм для формування або підтримки певної інтерпретації подій, що служить її власним інтересам. Пропаганда може проявлятися в поданні подій війни через призму націоналізму чи патріотизму, що відображає досить одностороннє виправдання фактів, з ігноруванням інших важливих аспектів. Наприклад, уряди чи інші політичні групи можуть організовувати екскурсії, під час яких акцент припадає лише на героїзм однієї сторони конфлікту, ігноруючи трагедії інших учасників або цивільних, що також стали жертвами.

Туристичні поїздки до зон бойових дій можуть висвітлюватися як частина національної політики або пропаганди, спрямованої на підвищення патріотизму або зміцнення соціальної єдності, а також підтримку влади. Так війна перетворюється на політичний інструмент, де історичні факти навмисно змінені або заглушені заради відповідності політичним цілям. З цього випливає необхідність запровадження механізмів контролю, заради уникнення подібних маніпуляцій з боку організаторів турів.

Держава має виступати основним регулятором, встановлюючи правила, що визначають умови проведення військових турів. Вона повинна

здійснювати нагляд за діяльністю туристичних компаній, що пропонують екскурсії до місць бойових дій, забезпечувати відповідний захист прав туристів та місцевих жителів. Важливим є впровадження чітких етичних норм і стандартів, завданням яких є гарантія того, що такі тури не стануть інструментом маніпуляцій чи експлуатації трагедій. Громадські організації, ветерани війни, науковці та історики можуть забезпечити об'єктивність та етичність процесу, виступаючи експертами в питаннях, що стосуються проведення екскурсій. Їхнім завданням є формування чітких поглядів на ситуацію, без спотворення історичних фактів через надмірну патріотизацію або політичні втручання.

Туристичний бізнес має відповідальність перед суспільством і туристами за організацію подібних турів та дотримання етичних норм. Бізнес повинен активно співпрацювати з державними структурами та громадськими організаціями заради надання правильної та об'єктивної, не зводючи все до комерції. Туристичні компанії повинні здійснювати ретельний відбір місць для турів, гарантувати безпеку туристів і поважати етичні норми, що стосуються таких поїздок. Формування нових та дотримання існуючих стандартів організації військових турів потребує комплексного підходу з боку всіх учасників цього процесу. Лише тісна співпраця держави, суспільства та туристичного бізнесу можна створити систему, яка не лише сприятиме розвитку, але й зберігатиме історичну пам'ять, національну гідність та моральні цінності.

РОЗДІЛ 2

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

2.1. Військовий туризм у різних країнах світу

Досвід різних країн у розвитку військового туризму демонструє їх історичну спадщину та підхід до збереження історичних пам'яток. Цей напрямок продовжує розвиток крізь роки, власне, завдяки комплексному підходу: відкриття музеїв, реставрацію історичних об'єктів, організацію тематичних екскурсій та відзначення річниць важливих боїв і подій.

Окремі держави зосереджують увагу саме на реконструкції подій. В західній частині Європи активно розвиваються музейні комплекси, присвячені подіям Другої світової війни, тоді як у США популярнішими є військово-історичні національні парки та екскурсії на діючі військові бази. У країнах Азії та колишнього СРСР військовий туризм частіше поєднується з ідеологічними та патріотичними екскурсійними програмами. Це може бути складовими економічного розвитку держави та збереження національної історичної спадщини. В таблиці №2.1 надано порівняння основних атракцій для організації військових турів в країнах Західної Європи, США, Азії та колишньому СРСР.

Таблиця 2.1

Порівняння військового туризму у різних країнах

Країна	Основні об'єкти військового туризму	Історичні періоди	Типи туризму
Франція	Меморіальні комплекси, музеї Другої світової війни (Нормандія)	Перша та Друга світова війна	Освітній, меморіальний
Велика Британія	Імперський воєнний музей, меморіали битви за Британію	Друга світова війна	Музейний, історичний
Німеччина	Німецький воєнний музей, меморіали Другої світової війни	Друга світова війна	Меморіальний, освітній

США	Національний музей ВМС США, Геттісберзький національний парк	Громадянська війна США, Друга світова війна	Експозиційний, інтерактивний
В'єтнам	Тунелі Ку Чі, Воєнний музей в Хошиміні	В'єтнамська війна	Пам'ятний, освітній
Південна Корея	Демілітаризована зона, тунелі, оглядові майданчики	Корейська війна	Пам'ятний, військовий
Китай	Музей антияпонської війни, музей ВПС в Пекіні	Друга світова війна, Громадянська війна	Освітній, патріотичний
Країни Балтії	Музеї радянських об'єктів, бункери	Друга світова війна, Холодна війна	Пам'ятний, меморіальний

Країни Західної Європи мають значний досвід у цьому напрямі, адже їхні території стали місцем численних збройних конфліктів, зокрема Першої та Другої світової війни. В цих країнах військовий туризм охоплює широкий комплекс об'єктів: від великих меморіальних комплексів і музеїв до залишків оборонних споруд.

Франція є однією з провідних країн у сфері організації військових турів. Найвідомішими локаціями на її території є меморіальні комплекси Verdun та Somme, присвячені Першій світовій війні. На їх території розташовані військові кладовища, музеї та окремі експозиції. Особливе значення для туризму у Франції має Нормандія, де в червні 1944 року відбулася висадка військ союзників. Найвідомішими локаціями є: плацдарм Омаха-Біч (Omaha Beach), пляж Арроманш (Arromanches) та Меморіал Кана (Memorial de Caen). Окрім цього, важливим об'єктом є Лінія Мажино – система фортифікаційних споруд, побудована у 1930-х роках для оборони Франції.

Основними об'єктами історичної спадщини у Великій Британії є Імперський військовий музей у Лондоні, що визнаний одним із найважливіших музеїв військової історії у світі. Його експозиція охоплює участь Великої Британії у збройних конфліктах ХХ століття. Не менш важливими об'єктами є Музей військової історії у місті Единбург та Меморіал Битви за Британію у графстві Кент. Окрему роль відіграє військово-морська історія, що представлена в експозиції музею на території військово-морської

бази Королівського флоту в Портсмуті, де зберігаються легендарні кораблі, зокрема це HMS Victory – флагманський корабель адмірала Нельсона. Британський підхід до організації військового туризму поєднує меморіальний та освітній аспекти, забезпечує можливість глибше ознайомитися з історією війни через інтерактивні експозиції та екскурсії.

Військовий туризм у Німеччині акцентований на пам'яті про жертви збройних конфліктів та усвідомленні руйнівних наслідків війни. Одним з найвідоміших об'єктів є Військово-історичний музей в Дрездені. Його експозиція налічує періоди від Середньовіччя до сучасності, і демонструє технічний розвиток військової справи та гуманітарні наслідки війни. Значну роль відіграють меморіальні комплекси, присвячені Другій світовій війні, серед яких концтабір Заксенгаузен (Sachsenhausen), що є одним із найбільш відвідуваних меморіалів. Історичний інтерес також викликають бункери, зокрема ті підземні укріплення, що збереглися у Берліні, в тому числі бункер під Рейхстагом.

У США завдяки військовій історії, що охоплює періоди Війни за незалежність, Громадянської війни, двох світових воєн та сучасних конфліктів, сформувалася велика кількість туристичних маршрутів, орієнтованих на вивчення військової спадщини. Однією з найвідоміших локацій є Геттісберзький національний військовий парк. Він присвячений битві під Геттісбергом 1863 року, що є одним з ключових епізодів Громадянської війни в США. Цей парк є не лише історичним об'єктом, а й важливим освітнім центром для проведення екскурсій та інтерактивні програм. Серед інших національних парків, що пов'язані з військовою історією, варто згадати Військовий парк в місті Віксбург, чия експозиція присвячена рокам облоги міста під час Громадянської війни, а також Національний меморіал острова Елліс, що висвітлює роль військових конфліктів у формуванні американської нації. Національний музей ВМС США налічує численні експозиції, що присвячені історії американського військово-морського флоту від часів його створення до сучасності. Музей Військово-

повітряних сил у Дейтоні, штат Огайо, є найбільшим у світі музеєм авіації та містить експозицію літаків, що використовувалися у різних збройних конфліктах. Особливе місце займає Національний музей Другої світової війни у місті Новий Орлеан. Його експозиції висвітлюють роль США у Другій світовій війні, зокрема на висадці союзників у Нормандії, та розвитку військової техніки. Окрім історичних місць та музеїв, в США активно розвивають ідею відвідування діючих військових баз. Доступ до подібних об'єктів обмежений, проте деякі бази пропонують екскурсійні програми, що дозволяють ознайомитися із сучасними військовими технологіями та роботою збройних сил. Наприклад, військова база у Перл-Гарборі, на Гавайях. Вона відіграла вирішальну роль у вступі США в Другу світову війну. Туристи можуть відвідати меморіал USS Arizona, музей авіації та експозицію, присвячену атаці 7 грудня 1941 року.

Країни Азії мають свій унікальний та неповторний підхід до розвитку сфери організації військових турів, оскільки і багатьом з них довелося відчувати наслідки значних військових конфліктів ХХ століття. Події Другої світової війни, громадянських та колоніальних війн залишили після себе глибокі сліди в історії цих держав. Уряд та туристичні організації в Азії активно розвивають військовий туризм, та використовують для цього військово-історичні об'єкти, так і місця сучасних збройних конфліктів.

В'єтнам став однією з країн, де військовий туризм набув значного поширення через події В'єтнамської війни 1955–1975 років. Відповідні туристичні маршрути зосереджені навколо місць бойових дій, військових баз та укріплень, що залишилися з часів війни. Одним з найпопулярніших об'єктів є Тунелі Кучінг – складна система підземних комунікацій, що використовувалася силами В'єтконгу під час партизанської війни. Початкова протяжність тунелів сягала близько 200 кілометрів, але до нашого часу збережено близько 110 кілометрів, що є доступними для відвідування. Вони налічують чисельні житлові приміщення, склади боєприпасів, госпіталі та виходи до водойм. Туристи можуть ознайомитися зі способом ведення

бойових дій та життям партизан у цих умовах. Крім того, наявний Військовий музей у Хошиміні, який містить експозиції, присвячені В'єтнамській війні, включаючи військову техніку, документи, фотографії та зразки зброї.

Важливою частиною військових турів що організуються на територіях Південної Кореї направлені на відвідування Демілітаризованої зони (ДМЗ), що розділяє Північну та Південну Корею. Демілітаризована зона була створена після Корейської війни 1950–1953 років, не дивлячись на назву, вона є однією з найбільш мілітаризованих територій у світі та символом конфлікту між КНДР та Республікою Корея. Туристи мають можливість побачити цю лінію розмежування, відвідати тунелі, що були вириті диверсійними групами з Південної Кореї, а також оглядові майданчики, з яких можна спостерігати за територією КНДР. Одним з найвідоміших об'єктів тут є селище Пханмунджом, де відбувалися переговори між сторонами конфлікту. Місцева ДМЗ досі залишається місцем міжнародної напруги та стратегічного протистояння.

Китай, в першу чергу, зосереджується на збереженні військової спадщини, пов'язаної з традиційними конфліктами, так і війнами ХХ століття. Особливу увагу приділено Другій світовій війні, під час якої зазнав агресії з боку Японії, а також громадянській війні між силами Гоміньдану та комуністами. Одним із найвизначніших військово-історичних об'єктів є музей Повітряних сил у Пекіні, що містить унікальні експонати військової авіації Китаю. Не менш важливе місце займає Меморіальний музей антияпонської війни в Чунціні, який демонструє експозиції, що висвітлюють боротьбу китайських військ із японською окупацією в період 1937–1945 років. Крім того, у Китаї існують численні військові меморіали, присвячені боротьбі комуністичних сил проти Гоміньдану, що розташовані в Пекіні, Шанхаї та інших великих містах.

Країни Балтії (Литва, Латвія, Естонія) роблять акцент на збереження пам'яті про події Другої світової війни та Холодної війни. З огляду на їхню історію та вплив радянського режиму, значну частину військових об'єктів становлять залишки військових баз, укріплень та бункерів.

Латвія активно розвиває військовий туризм. Одним із найбільш відомих об'єктів є Лиепайська військово-морська база. Ця база, яка знаходилася на узбережжі Балтійського моря, була побудована в середині ХХ століття і використовувалася для обслуговування радянських підводних човнів під час Холодної війни. В наш час територія перетворена на музей, де можна побачити стару військову техніку та ознайомитися з історією. Естонія також пропонує низку військово-історичних об'єктів, які пов'язані з періодом СРСР. В країні наявна велика кількість музеїв, що історію радянських військових баз і підземних об'єктів, як бункери та укріплення, що використовувалися для зберігання ядерних боєприпасів. Одним із таких є бункер у Пійтсі, який зараз відкритий для публіки, та є частиною туристичної програми. Все це є важливими елементами військової спадщини Естонії, зберігаючи пам'ять про часи радянської окупації та глобальну напругу часів Холодної війни.

Отже, висновки що можна зробити з огляду на досвід різних країн світу, полягають у тому, що військовий туризм є потужним інструментом для збереження історичної пам'яті, розвитку економіки та патріотичного виховання серед молоді. Для України, яка історично має багату спадщину, в тому числі з огляду на наслідки сучасної війни 2020-х, цей досвід може і повинен бути використаний для розвитку туризму.

2.2. Регіональні особливості військового туризму в Україні

На території України можливості для організації військового туризму, в першу чергу, залежать від регіону. Різноманітні пам'ятки, що пов'язані з добою козацтва, Другої світової війни, а також сучасного конфлікту що пов'язаний зі збройною агресією Російської Федерації. Інформація щодо основних об'єктів що можуть бути задіяні в організації військових турів розглянуто в таблиці №2.2.

Таблиця №2.2

Регіональні особливості

Регіон	Основні об'єкти військового туризму	Опис
Київ та центральні регіони	Національний музей історії України у Другій світовій війні, меморіали Революції Гідності	Музеї та меморіальні комплекси, що висвітлюють події Другої світової війни та сучасні події (початок війни з 2014 року).
Західна Україна	Лінія Арпада, замки, музеї УПА	Фортифікаційні споруди, середньовічні замки, музеї, пов'язані з боротьбою за автономію та визвольні рухи ХХ століття.
Південна Україна	Аккерманська фортеця, Херсонес, військово-морські об'єкти в Одесі та Миколаєві	Історичні фортеці та об'єкти морської військової історії.
Східна Україна	Військові меморіали, зруйновані міста, тимчасові пам'ятники загиблим	Меморіали та місця боїв на сході країни, зокрема на території Донбасу, тимчасові пам'ятники в зонах бойових дій.
Північна Україна	Музеї та меморіальні комплекси, пов'язані з часами Голодомору, радянськими репресіями	Спадщина радянського періоду, музеї, які зберігають пам'ять про важливі історичні події, в тому числі під час репресій.

Серед основних напрямів для розвитку військового туризму в центральних регіонах України можна виділити значну кількість меморіальних комплексів і музеїв, присвяченим подіям Другої світової війни, а також об'єкти, що висвітлюють історію боротьби за незалежність ХХ століття. З найвідоміших подібних об'єктів можна згадати меморіальний комплекс Національного музею історії України у Другій світовій війні, що розташований у Києві. Комплекс є важливим осередком збереження пам'яті про події Другої світової війни. Серед експонатів музею — численні документи, техніка, а також меморіали, що є символом великих людських втрат та героїчних зусиль докладених українським народом під час війни.

Згадуючи боротьбу за незалежність України, та місця що пов'язані з Революцією Гідності і подіями війни на сході після 2014 року — в Києві знаходиться Майдан Незалежності. Це місце, де відбулися масовані акції протесту, що стали вирішальними для політичної трансформації країни.

Місця, такі як вулиця Інститутська, комплекс «Музей Революції гідності», Алея Героїв Небесної Сотні та багато інших локацій, присвячених учасникам тих подій, є важливими точками для організації турів. Вони є відображенням героїзму та волі українського народу під час боротьби за європейське майбутнє України. Київ, як і більшість центральних регіонів мають значну кількість військових навчальних центрів, що виконують як освітні, так і туристичні функції. Зокрема, тут знаходяться об'єкти, пов'язані з історією та розвитком сучасної військової техніки. Найбільш відомими комплексами є «Військово-історичний музей Національного університету оборони України», «Музей сучасної російсько-української війни», «Волинський регіональний музей українського війська та військової техніки», а також багато інших об'єктів, присвячених розвитку сучасного війська. В західній частині України налічується безліч фортифікаційних споруд, історичних військових об'єктів та музеїв, які відображають важливі етапи військової історії. Перш за все, регіон відомий численними фортифікаційними спорудами, замками та укріпленнями, пов'язаними ще з періодом козацтва та боротьбою за автономію, а також музеями, що висвітлюють визвольні рухи 1940-1950-х років. Найбільш відомими об'єктами тут є фортифікаційні споруди часів козацтва. Наприклад, Лінія Арпада, яка проходить через територію Західної України. Це система укріплень, яка мала стратегічне значення під час боротьби українського козацтва за свою незалежність. Лінія Арпада вважається важливим історичним пам'ятником, який приваблює туристів, які цікавляться військовою історією та укріпленнями часів середньовіччя.

Особливу увагу заслуговують музеї, присвячені Українській Повстанській Армії (УПА). Вони знаходяться в таких містах, як Львів, Івано-Франківськ та Тернопіль, і мають велику кількість експозицій присвячених визвольному руху 1940-1950-х років, боротьбу УПА проти радянського режиму і нацистської окупації. Вони не лише показують героїчні вчинки повстанців, але й зберігають пам'ять про трагічні сторінки української історії, що дозволяє туристам краще зрозуміти контекст боротьби за незалежність.

Західна Україна також налічує значну кількість центрів військово-патріотичного виховання, які активно працюють над формуванням національної свідомості та патріотичних почуттів серед молодого покоління. Такі центри акцентують увагу на важливих етапах історії України.

Південь України також є сприятливим середовищем для розвитку туризму та організації військових турів. Найбільш відомою пам'яткою тут є Аккерманська фортеця, що знаходиться в місті Білгород-Дністровський. Фортеця збудована ще в часи середньовіччя, була важливою частиною оборонної лінії Остромадської держави і зберегла свою історичну та архітектурну цінність. Також можна пригадати Запорізьку Січ. Що була військовим і політичним центром українського козацтва, та існувала з XVI до XVIII століття. Вона розташовувалася за порогами Дніпра, на острові Хортиця, і слугувала оплотом свободи та самоврядування. Козаки мали власний демократичний устрій, займалися військовими походами та захищали землі від ворогів. У 1775 році Січ була знищена російською імперією, проте на її місця було створено реконструйований комплекс, який відтворює вигляд Січі та дозволяє відвідувачам зануритися в атмосферу часів козацтва.

Історичні місця, пов'язані з морською історією є не менш важливими елементами військового туризму Південної України. Значний його розвиток спостерігається в Одеському регіоні та Миколаєві. Через окупацію Криму, була втрачена можливість відвідування багатьох історичних локацій, як: Херсонес Таврійський, Керченська фортеця, Аджимушкайські каменоломні, та багато інших. Станом на зараз знаходяться під окупацією РФ.

Натомість, місто Одеса, також відоме своєю військово-морською історією. Тут налічується безліч музеїв, що розповідають історію Чорноморського флоту, а також об'єкти, пов'язані з обороною морських кордонів.

Сучасна війна в 2020-х років значною мірою впливає на розвиток більшості видів туризму. Регіони, такі як Донбас, Запорізька, Херсонська та Харківська області, зараз є місцями активних бойових дій, та зберігають

численні меморіали та пам'ятники, присвячені загиблим захисникам. Ці території мають не лише історичну, а й емоційну цінність для сучасних туристів, які прагнуть відвідати місця, де відбувалися важливі бої, та вшанувати пам'ять загиблих. Вони можуть побачити пам'ятники, знищені міста, локації де ще не так давно відбувалися бої, а також зустрітися з тими, хто пережив ці події.

Особливу роль в розвитку військових турів у наш час відіграють волонтерські екскурсійні тури, що проводяться в прифронтових зонах. Вони дозволяють туристам не лише дізнатися про історію боротьби та стратегії військових операцій, але й безпосередньо відчувати атмосферу фронту. Волонтери та місцеві активно долучаються до організації подібних турів, надаючи можливість всім бажаючим побачити реалії життя в умовах справжньої війни, а також розповісти про власні переживання і досвід. Звільнені після деокупації території, такі як Ізюм, Буча, та Херсон стали символами стійкості українського народу, і їхнє відновлення стало важливим етапом у процесі реінтеграції. Туристи мають можливість побачити, як виглядають міста після звільнення та вшанувати пам'ять жертв війни.

З етичної точки зору, етичні аспекти військового туризму є важливим питанням, оскільки подібні екскурсії можуть впливати на пам'ять про жертви війни. Важливо, щоб туристи не сприймали ці тури як розважальні активності, та усвідомлювали важливість збереження історичної пам'яті. Для цього необхідно мати супроводжуючих екскурсоводів, які можуть належним чином показати ці місця.

Безпекове питання під час організації військових турів є основною перешкодою до його стабільного розвитку в регіонах бойових дій. Більшість територій може бути замінованою, а поблизу від лінії зіткнення також присутня загроза атаки ворожих безпілотних апаратів (БПЛА). Відвідування таких місць має організовуватися лише з офіційними супроводжуючими, які можуть гарантувати безпеку. Всі тури повинні мати чітко визначені маршрути, забезпечувати відповідне медичне супроводження та бути адаптованими до

поточної ситуації. Також, відвідування цих територій іноді потребує спеціальних дозволів від державних органів, оскільки вхід на ці території може бути обмежений або заборонений в залежності від ситуації на полі бою. Це також стосується зони проведення військових операцій, де туристам зазвичай заборонено перебувати без дозволу від відповідних органів влади.

Волонтерські та гуманітарні тури дозволяють туристам не лише відвідати історичні та військові об'єкти, а й допомогти у відновленні місцевої інфраструктури, доставці гуманітарної допомоги, допомозі в місцевих лікарнях або організації культурних та освітніх програм для дітей. Волонтерські тури сприяють взаємодії між місцевими громадами та туристами і зменшують емоційну відстань. Вони також підтримують глобальну ініціативу гуманітарної допомоги, а для учасників стають важливим досвідом взаємодії з людьми, які пережили війни та конфлікти.

2.3. Порівняльний аналіз військового туризму в Україні та світі

Аналіз розвитку військового туризму на території України та за її межами знаходить як спільні риси, так і значні відмінності, що обумовлені історичними, політичними та соціальними факторами. В умовах сучасної війни, військовий туризм має особливий контекст, зокрема завдяки присутності пам'яток, що пов'язані з подіями Другої світової війни, козацькою спадщиною та сучасною війною через збройну агресію Росії. В той же час, за межами України військовий туризм зосереджується на збереженні пам'яті про історичні події минулого. В таблиці №2.3 наведено порівняльний аналіз по території України та інших країнах світу, що дозволяє знайти подібності та відмінності, його економічний ефект та популярність серед туристів.

Таблиця №2.3

Порівняльний аналіз військового туризму в Україні та світі

Країна/Регіон	Основні об'єкти військового туризму	Економічний ефект	Популярність серед туристів
----------------------	--	--------------------------	------------------------------------

Україна	Меморіали Другої світової війни, музеї УПА, фортеці козацтва, зони бойових дій	Обмежений розвиток через нестабільність, але потенціал зростає	Зростає серед вітчизняних туристів, менш популярно серед іноземців через політичну ситуацію
Франція	Меморіали Нормандії, музеї Першої та Другої світових воєн	Суттєвий економічний ефект завдяки високому потоку іноземних туристів	Висока популярність серед іноземних туристів
США	Національний музей ВМС, Геттісберзький парк, бази ВВС	Високий економічний ефект завдяки організації екскурсій та музеїв	Популярність серед міжнародних туристів, великий внутрішній попит
В'єтнам	Тунелі Ку Чи, музей В'єтнамської війни	Потужний економічний ефект завдяки міжнародному інтересу до історії війни	Популярність серед іноземних туристів, особливо з США та Європи
Південна Корея	Демілітаризована зона (ДМЗ), музеї Корейської війни	Сильний економічний ефект завдяки високій популярності серед іноземних туристів	Висока популярність серед іноземців, туристів з Японії та США

Завдяки порівняльному аналізу можна зробити висновки, що між військовим туризмом в Україні та за кордоном знаходиться кілька спільних рис. В кожному з випадків він є важливим інструментом для збереження національної історії, пам'яті, засобом залучення туристів і стимулювання економічного розвитку. Переважна більшість країн світу мають національні меморіали та спеціальні туристичні маршрути, присвячені значущим військовим подіям, і активно залучають як внутрішніх, так і іноземних туристів.

У таких країнах як Франція, Велика Британія, США, В'єтнам та Південна Корея, сталий розвиток військового туризму позитивно впливає на місцеве економічне середовище. Тут велику роль відіграє не лише наявність музейних і меморіальних комплексів, але й організації екскурсій по територіям де

відбуваються військові дії, що приносить додатковий прибуток. Розвиток інфраструктури включає відповідно реконструкцію історичних пам'яток, будівництво нових готелів, ресторанних комплексів, та шляхи транспортного сполучення, що відповідним чином стимулює економічне зростання в місцевих громадах. На території нашої країни, цей економічний ефект не відчувається повною мірою, та не реалізований в повному обсязі. Більшість регіонів у нас мають потенціал для розвитку. Проте через вплив сучасної війни, нестабільність і обмежений доступ до зон бойових дій, економічний ефект є достатньо обмеженим. Отже виходом є збільшення кількості волонтерських екскурсій та ініціатив, що спрямовані на відновлення звільнених територій, відбудову знищених об'єктів.

Військовий туризм розвивається найактивніше завдяки зусиллям вітчизняних туристів, та їх цікавості до історії боротьби за незалежність і захисту країни в умовах війни з РФ. Попит росте і серед іноземних туристів, хоча й залишається обмеженим через багато факторів. Тим не менш, зростаючий інтерес до української військової історії та відновлення після бойових дій сприяють формуванню попиту на таку форму туризму серед іноземних туристів.

РОЗДІЛ 3

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПРОСУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

3.1 Проблеми та перспективи розвитку військового туризму в Україні

З початком війни в Україні підхід до організації військового туризму зазнав досить суттєвих змін. Якщо до цих подій він був орієнтований переважно на історичні події та реконструкції, то зараз він став частиною нашої реальності. Українці та іноземці все більше цікавляться місцями, що стали символами героїчного супротиву, та наслідками бойових дій, що змінили ритм життя багатьох населених пунктів. Звісно, цей розвиток супроводжується серйозними викликами. Одним з них є питання безпеки, оскільки значна частина територій, які могли бути туристичними, містять заміновані зони, зруйновані будівлі або залишається під загрозою атак ворога. Це значною мірою обмежує можливості для організації турів та вимагає ретельного планування, зокрема узгодження з військовими адміністраціями та рятувальними службами.

В певному сенсі, сучасна війна відкрила нові можливості для розвитку напряму. Багато міст і менших населених пунктів, що стали місцем важливих боїв або окупації, можуть бути включені до туристичних маршрутів. Київщина, Харківщина, Чернігівщина, Херсонщина, Донеччина – регіони, що зазнали значних руйнувань, але вже привертають увагу як історичні локації. Станом на зараз, по всій території країни з'явилося багато виставкових просторів. Сучасна війна створила дійсно унікальні умови для розвитку організації нових військових турів, і військового туризму в цілому. Більшість визначних місць що стали плацдармом бойових дій або пережили окупацію, здобули не лише історичну, а й символічну цінність. Цікавими локаціями для туристів стали міста, на території яких відбувалися масштабні бої та важливі

тактичні операції. Це наприклад, деокуповані території на півдні та сході України, такі як Херсонщина, Донеччина, Харківщина, Чернігівщина. І вони привертають увагу не лише як місця для патріотичних екскурсій, а й для туризму, пов'язаного з історичними подіями. Варто згадати і місця героїчного опору, де був зламаний від російського вторгнення, це Буча, Ірпінь та Гостомель. Вони стали важливими точками на карті сучасної історії.

Фізична безпека під час проведення турів є першочерговим завданням для його організаторів. Доступ до деяких локацій може бути суттєво обмеженим. Прийняття рішень щодо відкриття таких територій для туризму має включати ретельну оцінку ризиків. Тут важливою є факт співпраці між органами місцевої влади, Міністерством оборони та туристичними компаніями. Має бути чітке визначення, де можуть проводитися екскурсії, а території є недоступними через загрозу мінування або активності ворожих диверсійних груп. Окрім фізичної безпеки людей, важливою є і безпека з боку етики. Тобто місця, що стали свідками трагедій та смерті, не можуть використовуватися лише заради комерційної вигоди організаторів. В більшості це стосується місць, де загинула значна кількість цивільних або військових під час проведення наступальних дій. Етичні стандарти вимагають під час організації таких турів зберігати повагу до пам'яті загиблих і не перетворювати трагічні події на простір для розваг. Варто враховувати, для людей що стали свідками цих подій такі тури можуть бути досить важким емоційним випробовуванням.

Важливо, щоб матеріали, як то зображення війни, які використовуються для рекламних кампаній, не експлуатували страшні моменти війни для шокуючого ефекту, а передавали хід подій з науковою точністю та повагою до постраждалих.

Баланс між безпекою та інтересом до військової історії досягається через співпрацю між державними органами, місцевими громадами, фахівцями з туризму та істориками, що дозволяє забезпечити безпеку для туристів,

дотриматися етичних стандартів та задовольнити підвищений попит до вивчення сучасної військової історії.

Екскурсії не лише розповідають історію, а й створюють емоційний зв'язок між туристами і місцями, де відбувалися значущі події. Взаємодія України з міжнародною спільнотою у сфері туризму має важливе значення як для його розвитку, так і формування міжнародної підтримки та привернення уваги до поточної ситуації в Україні. Залучення іноземних туристів до військових туристичних локацій може стати важливою складовою підтримки нашої держави на міжнародній арені. Туристи з різних країн, під час відвідування місць, пов'язаних з війною, можуть не тільки ознайомитися з історією та сучасністю, а й сприяти розповсюдженню правдивої інформації про війну і героїчний опір українського народу.

Співпраця з військовими музеями та організаціями Європи має велике значення. Українські музеї та організатори військових турів можуть обмінюватися досвідом з аналогічними установами в інших країнах. Наприклад, участь у міжнародних виставках, конференціях або спільних проектах дозволяє підвищити рівень професіоналізму в сфері організації військового туризму. Спільні проекти з музеями, що займаються військовою історією, дозволяють підвищити обізнаність щодо української проблематики серед міжнародної громадськості, а також сприяти підтримці міжнародної співпраці у сфері культурної спадщини.

Таким чином, взаємодія з міжнародною спільнотою через сферу організації військового туризму не лише сприяє популяризації України на світовій арені, але й є важливим фактором у підтримці боротьби за суверенітет та територіальну цілісність.

3.2 Розробка військового туру

В умовах повномасштабної війни в Україні формати військового туризму значною мірою змінюються, отримують новий зміст і функції.

Сучасний військовий туризм давно не обмежується реконструкціями та відвідуванням фортифікаційних споруд з далекого минулого — він відтворює живу історію, що твориться сьогодні. Одночасно з тим, є достатньо адаптивним, і надає можливість будь-якій з цільових аудиторій долучитися до вивчення військової спадщини.

Найбільш поширеним є освітній формат. Тури, що орієнтовані різні категорії від школярів і студентів, до вчителів, істориків та всіх зацікавлених у глибшому пізнанні причин, перебігу та наслідків війни. Освітній аспект таких турів полягає у комплексному підході до вивчення минулого завдяки інтерактивним, практичним і теоретичним методам. Організатори співпрацюють із істориками, військовими експертами, спеціалістами з реконструкцій і викладачами, заради створення програм, які виходять далеко за межі звичайних екскурсій. Прикладом є екстрим-тури, що готові зацікавити тих, хто має бажання на власні очі побачити місця бойових дій. Попри безпекові обмеження, такі тури вже існують та далі розвиваються у деяких регіонах. Історичні реконструкції — події, в яких відтворюються важливі моменти з минулого, як бої за Київ, оборону Чернігова або визволення Бучі.

Як вже згадувалося, однією з ключових умов успішного розвитку туризму є формування маршрутів, що мають не лише історичну цінність, а й символічний зміст. Серед таких — регіони, що стали символами незламності, опору та стійкості українського народу. Яскравим прикладом є Київщина, зокрема це Буча, Ірпінь та Гостомель. В перші дні вторгнення саме тут відбувалися запеклі, пізніше саме ці міста стали страшними символами звірств окупантів. Харківщина — регіон, який тривалий час відбивав ворожі атаки, був частково окупований, але пізніше повернений під контроль України завдяки вдалому контр-наступу нашої армії. Місто Харків та населені пункти області також стали прикладами героїчного спротиву. Донеччина, хоча і є частково окупованим регіоном понині, залишається стратегічно та історично важливою територією. У мирних районах регіону можуть бути створені маршрути, присвячені бойовим діям на Сході ще з 2014 року, захисту

Донецького аеропорту, героїзму «кіборгів». Територія Чернігівщини, яка у перші місяці війни перебувала під загрозою повного захоплення, теж варта уваги. Міста й села регіону можуть стати основою для турів, що показують як хід бойових дій, так і героїчну оборону з боку територіальної оборони та місцевого населення. Важливим елементом маршруту можуть стати також об'єкти культурної спадщини, які вдалося зберегти або врятувати.

Зважаючи на сучасні виклики, що спричинені повномасштабним вторгненням з боку російської федерації на територію України, військові тури стають важливим інструментом збереження історичної пам'яті, складовими національного відродження, культурної реконструкції та міжнародного комунікаційного простору.

Основною метою розробленого туру є ознайомлення учасників з періодом оборони Київської області у 2022 році, візуалізація масштабів руйнувань, героїзму мирного населення та військових, а також формування глибокого емоційного зв'язку із сучасною історією. Київщина стала одним з перших регіонів, що зазнав прямого вторгнення, і одночасно одним із перших, який був звільнений внаслідок ефективних контр-наступальних дій Збройних Сил України. Міста Ірпінь, Буча, Гостомель, Ворзель станом на сьогодні на є не лише географічними точками, а символами спротиву, трагедії, стійкості та перемоги.

Маршрут побудований за дводенним форматом і включає в себе як візуальні спостереження за наслідками бойових дій, так і безпосередню взаємодію з очевидцями, волонтерами, ветеранами. Програма передбачає відвідування найвідоміших місць оборони, масових поховань, зруйнованої інфраструктури, а також перегляд документальних фото та відеоматеріалів. Перевагою розробленого маршруту є його наповненість: тур передбачає не лише фактологічну подачу інформації, але й активне використання елементів документалістики, музейної інтерактивності, візуального мистецтва та меморіального підходу. Зокрема, учасникам пропонується долучитися до

створення «капсули пам'яті» — символічного акту колективної рефлексії через написання листів або побажань для захисників чи родин загиблих.

Не менш важливим параметром є етичний аспект. Усі заходи туру розроблені з урахуванням норм безпеки, поваги до пам'яті загиблих та моральних норм щодо відображення реалій війни. Відвідування лише безпечних територій, які є офіційно відкритими для цивільного перебування, а також попередження учасників про можливе емоційне навантаження. Запропонована модель може бути використана під час розробки подібних туристичних маршрутів в інших регіонах країни, зокрема на звільнених територіях Харківщини, Чернігівщини, Донеччини, Херсонщини, де також сформувалися локації із сильним історичним та символічним навантаженням.

Детальний опис, програма туру, паспорт продукту, ключові локації та ілюстрації подано в Додатку №1. Візуалізований план маршруту подано в Додатку №2, що сприяє кращому сприйняттю логістики та географічного охоплення.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє дійти низки теоретичних і прикладних висновків, що відповідають меті та завданням роботи.

У першому розділі було розглянуто теоретичні основи військового туризму, що дало змогу далі виділяти його як специфічний різновид туризму, що є тісно пов'язаним зі збереженням національної пам'яті, військово-історичної спадщини та основами патріотичного виховання. Військовий туризм охоплює різноманітні об'єкти та заходи, зокрема відвідування локацій де відбувалися бої, музейних комплексів, меморіалів, військових полігонів, участь у реконструкціях битв тощо. Він є не лише частиною туристичної індустрії, а й інструментом формування патріотичної свідомості та збереження колективної пам'яті про важливі події для історії України. Класифікація видів військового туризму відображає його адаптивність та багатогранність. Окрему увагу було приділено етичним аспектам під час організації, оскільки експлуатація теми війни в комерційних цілях вимагає досить обережного підходу, що заснований на повазі до жертв війни та історичній достовірності.

Другий розділ був присвячений аналізу практики військового туризму в різних країнах світу. Було встановлено, що для багатьох держав, як то Велика Британія, Франція, Польща, Ізраїль, США — військовий туризм є важливим напрямом туристичної індустрії та сектором економіки. Успішність розвитку обумовлена належною організацією інфраструктури, інтеграцією з системою освіти та широким залученням громадськості до збереження пам'яті про історичні події. Зокрема, приклад Ізраїлю демонструє, як військові тури можуть стати основою для формування ідентичності та зміцнення національної єдності. Аналіз ситуації на туристичному ринку України показав наявність значного потенціалу розвитку, зокрема у зв'язку з актуальними подіями останнього десятиліття. На території України вже сформовано низку об'єктів, що легко можуть бути інтегровані до військово-туристичних

маршрутів. З точки зору регіонів, найбільш перспективними є Київська, Харківська, Чернігівська та Миколаївська області.

Порівняльний аналіз нашої моделі туризму з досвідом інших країн показує, що в Україні цей напрям перебуває на етапі становлення, однак має унікальні перспективи для розвитку. З наявних проблем що заважають цьому, найсуттєвішими є недостатній рівень інфраструктурного забезпечення, обмежене фінансування, відсутність цілісної державної стратегії у сфері, а також безпекові фактори.

Серед переваг можна високу емоційну насиченість подій, високий суспільний інтерес до збереження пам'яті про війну. Військовий туризм може слугувати механізмом підтримки ветеранів, розширення гуманітарної дипломатії та залучення іноземних туристів.

У третьому розділі запропоновані практичні рекомендації щодо розвитку та популяризації військового туризму в Україні. Доцільним є створення національної програми з розвитку цього напрямку, яка включатиме стандартизацію туристичних продуктів, формування маршрутів, навчання гідів, співпрацю з ветеранами та громадськими організаціями, а також запуск міжнародних інформаційних кампаній. Значущою є розробка нових інноваційних форматів подачі інформації. Зокрема, інтерактивних мобільних додатків, віртуальних екскурсій, мультимедійних стендів тощо. Також було розроблено приклад концепції військового туру, який поєднує відвідування визначних місць, знайомство з реальними історіями захисників, музейні об'єкти та інші елементи туристичної інфраструктури.

Отже, військовий туризм в Україні є досить перспективним напрямком, який здатний не лише стати частиною економічної стратегії країни, а й виконати важливі соціально-культурні та патріотичні функції. Подальший його розвиток потребує підтримки з боку держави, активного фінансування, залучення громади, дотримання етичних норм, а також орієнтації на кращі міжнародні практики. Результати дослідження підтверджують теорію про доцільність розвитку військового туризму в Україні. З урахуванням нинішньої

війни, наш досвід на міжнародній арені можна вважати унікальним, відповідно, це може зацікавити не лише вітчизняного, а й іноземного туриста. Подальші дослідження доцільно зосередити на вивченні попиту на військовий туризм в Україні, оцінюванні його впливу на соціально-психологічний стан туристів, аналізі безпекових факторів організації маршрутів, а також на розробці методичних рекомендацій для супроводу туристів, з урахуванням емоційної насиченості екскурсій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Лущик М., Москвяк Я. Можливості розвитку військового туризму в Україні / Інтер-наука. Сер.: Економічні науки. 2021. №9. С. 14-17.
2. Бойко З., Горожанкіна Н., Грушка В. Тенденції розвитку туризму в Україні в умовах воєнного часу / Економіка та суспільство. 2024. №59.
3. Сучасні різновиди туризму: навч. посіб. / М. П. Кляп, Ф. Ф. Шандор: Київ: Знання, 2011
4. Кушнар'ов В., Поліщук О. Мілітарі-туризм як інноваційний напрямок екстремального та пізнавально-розважального туризму / Вісник КНУКІМ. 2018. №1. С.107-118.
5. Каднічанський Д., Каднічанська М. Мілітарний туризм: проблематика термінології та класифікації / Матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. Конф. «Географія, економіка та туризм: національний та міжнародний досвід» (м. Львів, 9 жовтня 2020 р.). м. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. С. 132-135.
6. Кравцов В.С., Гринів Л.С., Копач М.В., Кузик С.П. Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери / м. Львів: НАН України. - ІРД НАН України. - 1999. - 78 с.
7. Пулявець Р. І. Війна. Енциклопедія Сучасної України: онлайн версія / редактор І. М. Дзюба та ін.; НАН України, Київ: інститут енциклопедичних досліджень, 2005 рік.
8. Ігор В. Воєнний туризм / Хрестоматія до вивчення дисципліни. 2023. № 1. С. 56–69.
9. Мельник А.В. Нестандартні види туризму: особливості функціонування військового туризму / Київський Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2011. №33. С.348-353.
10. Титова Е. А. / Військовий туризм як новий напрям туристичного ринку. Міжвузівський збірник наукових робіт. URL:

http://tourlib.net/statti_tourism/titova.htm

11. Аврята А.В. Розумний туризм як інструмент відновлення та розвитку туристичної галузі України в умовах війни. 2024. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/avryata.htm

12. Бакало Н.В. Особливості розвитку туризму в Україні в умовах воєнного часу. 2025. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/bakalo3.htm

13. Покатаєв П. С. Механізми Державного управління розвитком туризму в умовах сучасних тенденцій та викликів. 2024. URL: https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/1_2024/55.pdf

14. Кабінет Міністрів України. Стратегія розвитку туризму та курортів на період до 2026 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/249826501>

15. Поливач К.А. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України (суспільно-географічне дослідження): дис. Канд. Геогр. Наук.: спец. 11.00.02 «економічна та соціальна географія» / К. А. Поливач: НАН України; Ін-т географії. – К., 2007. – 236 С.

16. Дудник М. І. Територіальна система туристичних послуг як об'єкт професійна підготовка фахівців з туризму / за ред. Г. В. Балабанова. Київ : НАУ. 2016. С. 39–51

17. ВІП Луцького НТУ / Перспективи розвитку туризму в Україні та світі: управління технології моделі. Колективна монографія. 2022. №8. С. 280–286.

18. Wikipedia. Українська культурна спадщина під час російського вторгнення (з 2022). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_культурна_спадщина_під_час_російського_вторгнення_\(з_2022\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_культурна_спадщина_під_час_російського_вторгнення_(з_2022))

19. ПРАКТИКИ ПАМ'ЯТАННЯ І МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ. Як гідно вшанувати героїв, жертв і подій російсько-української війни? 2024. №4/3. URL: https://nlu.org.ua/storage/files/Infocentr/Tematich_ogliadi/2024/memo1.pdf

20. Харченко С. В. Туристичне відвідування деокупованих територій: етичні виклики та правові рамки. Юридична Україна. 2023. № 9. С. 47–53.

ДОДАТКИ

Додаток №1

Авторський туристичний маршрут: «Шляхом незламності: Київщина після окупації»

1. Паспорт туру

Параметр	Характеристика
Назва туру	Шляхом незламності: Київщина після окупації
Тип туру	Військово-історичний, освітній, меморіальний
Формат	Дводенний тур з елементами документалістики
Цільова аудиторія	Студенти, викладачі, волонтери, історики, іноземні туристи
Тривалість	2 дні / 1 ніч
Кількість учасників	15–30 осіб
Транспорт	Комфортабельний автобус
Рівень фізичного навантаження	Середній (пішохідні зони)
Безпека	Відвідування виключно звільнених, безпечних територій під супроводом гіда

2. Програма туру

День 1 — Історія спротиву: Ірпінь – Буча – Гостомель

- **08:00** — Виїзд з Києва

Збір групи біля станції метро «Золоті Ворота». Вступне слово гіда про початок повномасштабного вторгнення, маршрут та мету поїздки.

- **10:00** — Ірпінь

- Відвідування зруйнованого мосту — місця евакуації мирного населення.
- Розповідь очевидців.
- Огляд пошкоджених будівель, фотостенди.
- **12:30 — Буча**
  - Вшанування пам'яті загиблих.
  - Алея Героїв, місце масових поховань.
  - Виставка знищеної техніки та арт-об'єкти.
- **15:00 — Гостомель**
  - Оглядова точка аеропорту «Антонов».
  - Оповідь про перші бої та героїзм ЗСУ.
  - Спілкування з місцевим гідом.
- **18:00 — Переїзд до Ворзеля / Києва. Поселення, вечеря.**

День 2 — Пам'ять, яка формує націю

- **09:00 — Документальний ранок**
Перегляд фрагментів документального фільму (в автобусі або локації).
Обговорення.
- **11:00 — Психологічна інтерактивна частина**
Учасники можуть написати листи, спогади або побажання до «капсули пам'яті», яка згодом буде передана музею.
- **12:30 — Зустріч із волонтером або ветераном**
Живе спілкування, відповіді на запитання, коротка презентація діяльності.
- **14:00 — Повернення до Києва**
Символічне завершення на Майдані Незалежності.

3. Візуальні та інтерактивні елементи

- Аудіогід українською та англійською мовами
- Додаткова віртуальна реальність (опція): 3D-панорами зруйнованих міст

- Документальні фото та відео з хроніки 2022 року
- Тематичні арт-інсталяції на локаціях

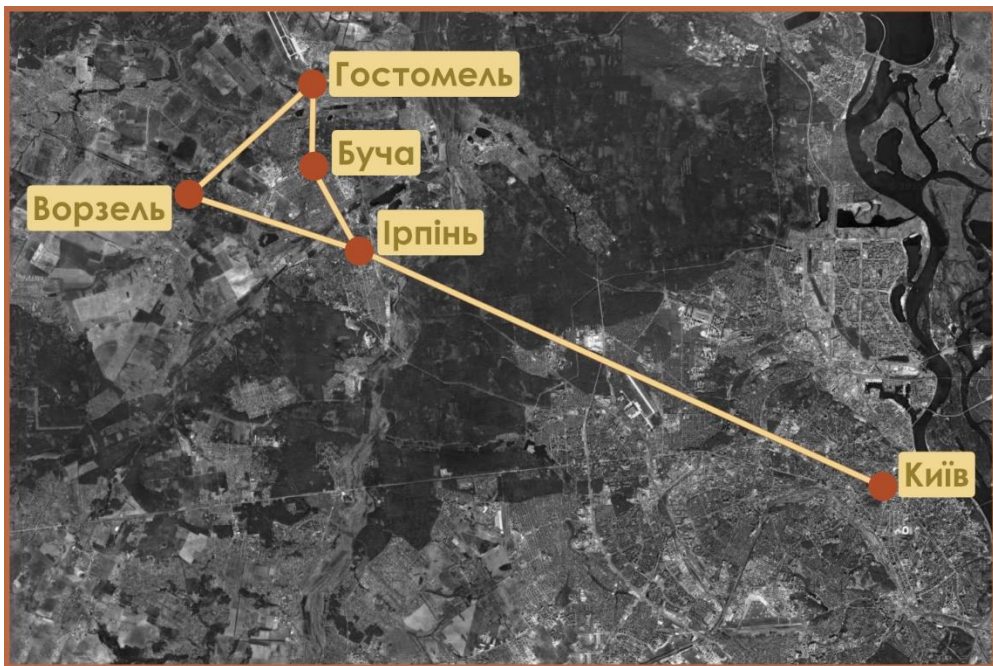
4. Безпека та етичні норми

- Тільки безпечні та офіційно відкриті для відвідування території
- Учасники попереджені про можливий емоційний вплив
- Повага до жертв, уникнення сенсаційності, фото – лише з дозволу

5. Очікуваний ефект

- Збереження історичної пам'яті
- Формування національної свідомості
- Посилення туризму як засобу патріотичного виховання
- Залучення іноземних туристів через правдиве висвітлення подій

Карта маршруту туру

Ілюстрація №1. Загальна карта

Ілюстрація №2. Збільшений фрагмент карти